

KIEK LIETUVOJE BŪTA „RESPUBLIKŲ“? VALSTYBĖS KONTINUITETO PROBLEMA POLITINĖJE ISTORINĖJE SIMBOLIKOJE*

DR. AIVAS RAGAUSKAS

*Vilniaus pedagoginio universiteto Istorijos fakultetas
Vilnius Pedagogical University Faculty of History
T. Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius
El. paštas aivas.ragauskas@vpu.lt*

Santrauka

Po Kovo 11-osios palaipsniui paplitęs ir politiškai istoriškai de facto sankcionuotas dviejų Lietuvos Respublikų išskyrimas Lietuvos valstybės raidoje: I Respublika (1918–1940 m.), II Respublika (1990–2005 m.), straipsnio autoriaus manymu, yra ne tiek teisinė, kiek ideologinė konstrukcija, įvardijanti ne tiek valstybės valdymo formas, kiek pilnaverčio valstybingumo etapus. Šios schemas genėzė atsiskleidžia prieštaringo XX a. lietuviškojo politinio istorinio naratyvo kontekste. Dviejų Respublikų koncepcija faktiškai akcentuoja dabartinės Lietuvos valstybės

* Ankstesnės teksto versijos buvo pateiktos 2005 m. kovo 1 d. mokslinėje konferencijoje „Didžiojo Lietuvos parlamentarų biografinio žodyno rengimo problemos“ ir 2005 m. rugsėjo 16 d. Pirmajame Lietuvos istorikų suvažiavime (sekcija „Lietuvos istorijos tęstinumo problemos“). Dekoju už vertingas pastabas dr. Dariui Kuolui, dr. Rimantui Miknui.

diskontinuitetą ir šiuolaikiškumą. Dėl objektyviai „silpno“ santykio su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste, šioje scheme, priešingai nei Lenkijoje, laikotarpiui iki XVIII a. pabaigos iš esmės nelieka vietos, nors svarbiausi konstituciniai valstybės aktai teigia priešingai – jie akcentuoja valstybingumo, teisės tradicijų tęstinumą ir perimamumą. Teisinių, politinių ir istorinių diskursų disharmonija rodo, jog tiek tarpukario, tiek šiuolaikinė lietuviška istorinė sąmonė dėl objektyvių priešasčių šiuo aspektu yra ambivalentiška ir selektyvi. Trijų Respublikų schema – I Respublika (iki XVIII a. pab.), II Respublika (1918–1940 m.), III Respublika (1990–2005 m.) būtų tikslesnė, tačiau, kaip ir Lenkijoje, sunku išvengti dviprasmybių nustatant I Respublikos pradžią – tektų paradoksaliai sieti ją su valstybės pradžia (XIII a.), ar ne mažiau paradoksaliai – su luominio parlamentinio režimo pradžia (XVI a. pr.). Vis dėlto trilypė schema, analogiška lenkiškai – ji datuojama pagal parlamentarizmo pradžią, būtų istoriškai tikslesnė ir konstruktyvesnė. Ją galima naudoti tiek valstybės valdymo formos (plg. istoriko Edvardo Gudavičiaus teiginius dėl XVI–XVIII a. Lenkijos ir Lietuvos valstybės „respublikiškumo“), tiek etapo atžvilgiais. Dėl vienokio ar kitokio pažeidžiamumo, ypač lietuviško „Respublikos“ termino, priešingai nei lenkiško „Rzeczpospolita“ – tiek valstybė, tiek respublika – prasminio siaurumo, pirmiausia dėl negebėjimo integruoti monarchinio lietuviškojo valstybingumo (XIII–XV a.) laikotarpio, svarstyтина, ar nevertėtų apskritai atsisakyti „respublikinės schemos“ – tiek dvilypės, tiek trilypės, pakeičiant ją prasmiškai neutralėse bei universalesne, lietuviškojo valstybingumo epochas geriau atspindinčia triada: Pirmoji Lietuvos valstybė (XIII–XVIII a.), Antroji Lietuvos valstybė (1918–1940 m.), Trečioji Lietuvos valstybė (1990–2005 m.). Bet kokiu atveju, vienoks ar kitoks Lietuvos valstybingumo etapų įvardijimas ar suskaičiavimas, schemų sukūrimas tebus dar viena, matyt, tautinio naratyvo farvateryje atsiradusi politinė, istorinė ir teisinė konstrukcija, pažeidžiama kaip ir kitos. Tačiau tikėtina, jog mažiau pažeidžiama.

Esminiai žodžiai: Lietuvos Respublika; Lietuvos valstybė; kontinuitetas; diskontinuitetas; politinė istorinė simbolika; Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė; XX amžius.

Įvadas

Yra nemažai lietuviškojo valstybingumo, su juo susijusios tautinės, politinės, istorinės simbolikos problemų. Jos, skirtingai nei, pvz., Prancūzijoje, kurioje Pierras Nora jau senokai (1984–1993 m.) pradėjo prancūziškos *Atminties sričių* analizę¹, šiaip jau yra daugelio, ypač istorikų, žinomos, tačiau nebūtinai analizuojamos. Lietuviškoji kolektyvinė istorinė atmintis apskritai pradėta tirti palyginti neseniai². Bene nuosekliausiai šiuolaikinės visuomenės istorinę sąmonę tyrinėja sociologai. Vis intensyviau ir istorikai, literatūros tyrinėtojai imasi analizuoti įvairių istorinių asmenybių įvaizdžių, jų mitų, kaip antai Jogailos, Vytauto Didžiojo, Barbaros Radvilaitės ir kt., sklaidą. Jie remiasi kitokiais šaltiniais – daugiausia spausdintais tektais, kitokie ir jų darbų metodai – daugiausia aprašomieji interpretaciniai. Šis straipsnis irgi bus šios krypties – daugiau rėmsimės ne istoriografija, o įvairiais kitais – teisiniais, politiniais ir didaktiniais tektais. Akivaizdu, jog Lietuvos valstybingumo raidos klausimas yra komplikotas dėl objektyvių priežasčių: valstybė daugelį kartų radikaliai keitė savo būvį – jungėsi į bendrą valstybę su Lenkija (prisiminkime valdovų numeracijos problemą), buvo daugelį kartų okupuota – Rusijos/Sovietų Sąjungos (prisiminkime dvigubą XIX a. įvykių datavimą – pagal Grigaliaus ir Julijaus kalendorių), Vokietijos ir pan. Dėl to, apibrėžiant dabartinį santykį su valstybine tradicija, iškyla problemų, kurios tautinio

¹ Carrier, P. Places, politics and the archiving of contemporary memory in Pierre Noras Les Lieux de memoire. *Memory and Methodology*: Ed. by Susannah Radstone. Oxford; New York: Berg, 2000, p. 37–57.

² Sennas, A.E. Naujausiųjų laikų istorija ir kolektyvinė atmintis. *Kultūros barai*. 2005, Nr. 1, p. 18–22.

naratyvo kontekste gali būti gan skirtingai interpretuojamos, transformuojamos.

Į šią problemą pabandydysime pažvelgti iš pirmo žvilgsnio elementariu aspektu – Lietuvos valstybių skaičiaus, kaip jis skleidžiasi tam tikruose oficialiuose ar pusiau oficialiuose kontekstuose, prizmę. Po Kovo 11-osios palaipsniui susiformavusiame ir dabar vyraujančiame lietuviškame tautiniame, politiniame ir istoriniame diskurse aiškiai numeruojamos bent dvi Lietuvos valstybės formacijos: Pirmoji Respublika (I) – 1918–1940 m. ir Antroji Respublika (II) – 1990–2004 m. Taip daugmaž įvardija ir skaičiuoja politikai, istorikai (pastarieji mažiausiai vieningai), filosofai, šiaip visuomenininkai. Šios dvi Respublikos skleidžiasi virtualioje ir spausdintoje erdvėje, aukščiausiose valstybės institucijose, jos yra akcentuojamos valstybinės istorinės edukacijos standartus nustatančiose mokyklinėse istorijos mokymo programose, jų nuostatas perteikiančiuose istorijos vadovėliuose, kultūrinuose leidiniuose ir pan., žodžiu, visuomenėje. Galima teigti, jog tai yra neabejotinas ir daugmaž paplitęs, legitimuotas, nebylių valstybės sankciją gavęs dalykas. Neformalioje terpėje, be abejoj, yra ir kitokių variantų, bet jie tėra pašaliniai, kitaip tariant – plačiau nežinomi, nepripažinti, „neįteisinti“ (plg. Juozo Tumelio pasisakymus – jis dabartinę Lietuvos valstybę įvardija kaip Trečiąją Respubliką, analogišką Dariaus Kuolio, Vandos Zaborskaitės³ ir kitų skaičiuoseną). Lietuvos respublikų, o faktiškai, kaip aiškėja, Lietuvos valstybių numeracijos klausimas verčia bandyti atskleisti iš esmės nesąmoningą vienokio ar kitokio skaičiavimo šalininkų motyvaciją, išsamiau neišdėstyta, nereflektuotą, įsiterpiančią tiek į mentaliteto, tiek į ideologijos kategorijas. Tai veda į kur kas platesnius tautinių naratyvų kontekstus, ypač santykio su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste (toliau – LDK) XX a.

³ Diskusija prie apskrito „Akiračių“ stalo: *Nepriklausomybė: lūkesčiai ir rūpesčiai* – www.bernardinai.lt (prieiga 2005 03 04): „Taigi kuo trečiosios Respublikos patirtys skiriasi nuo antrosios patirčių?"; Simanaitis, E. Du ministrai. *XXI amžius*. 2005, birželio 22: „Antroji Respublika gyvavo iki pirmosios bolševikų okupacijos. Trečiosios Respublikos nepriklausomybė buvo paskelbta Kaune 1941 m. birželio 23 d., tačiau lietuvių tautos apsisprendimo teisę paneigė nacių režimas. Trečiosios nepriklausomybės paskelbimo teko palaukti dar pusę amžiaus“.

Lietuvoje analizę. Pastaroji problema tyrėjų ypač išsamiai išnagrinėta XX a. pradžios lietuvių atgimimo kontekste.

Šio straipsnio tikslas – išanalizuoti kai kuriuos lietuvių politinės istorinės simbolikos aspektus, susijusius su Lietuvos valstybės numeracija, jų sąsajas su istorinėmis realijomis ir istorine sąmone. Naudojami metodai – aprašomasis, interpretacinis, analitinis ir sintetinis.

Dėstymas

Galiojančios 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulėje aiškiai pabrėžiamas Lietuvos valstybingumo ir teisės tradicijų perimamumas bei istorinis tęstinumas, skelbiant prieš daugelį amžių sukurtos Lietuvos valstybės teisiniais pamatais buvus Lietuvos statutus ir Lietuvos Respublikos konstitucijas⁴. Vasario 16-osios aktas vertinamas tokia pat kontekste, pažymint, jog „bendra svarbiausiųjų dokumentų jungiamoji grandis buvo Lietuvos valstybės atkūrimo, o ne įkūrimo fakto konstatavimas“⁵. Konstitucinės teisės specialistai Kovo 11-osios aktą taip pat interpretuoja kaip „antrąjį Lietuvos valstybingumo atgimimą“⁶. Pažymima, kad 1990 m. kovo 10 d. Aukščiausiosios Tarybos įstatymu „Dėl valstybės pavadinimo ir herbo“ grąžintas tikrasis Lietuvos valstybės pavadinimas „Lietuvos Respublika“, oficialiu valstybės herbu ir ženklu pripažintas Vytis. Tačiau tai yra tik savotiški, kad ir teisiški, netgi konstituciniai užkeikimai. Pažymėtina ir tai, jog kuomet yra akcentuojamas valstybinis tęstinumas kaip toks, vienoks ar kitoks „respublikų“ skaičiavimas teturi tik politinės istorinės reikšmės, teisiškai yra tik viena valstybė, viena „respublika“. Tokia išvada turėtų būti padaryta, nes svarbiausi du Lietuvos valstybės nepriklausomybės aktai kyla tokia seka: Vasario 16-osios

⁴ Birmontienė, T. *Lietuvos konstitucinė teisė*. Vilnius, 2002, antrasis leidimas, p. 133.

⁵ Bauža, Č., Setkauskis, P. *Lietuvos valstybingumas XX amžiuje: atkūrimas ir tęstinumas*. Vilnius, 2002, p. 32.

⁶ Birmontienė, T. *Lietuvos konstitucinė teisė*. Vilnius, 2002, antrasis leidimas, p. 521.

aktas iš LDK „atkūrimo“, o Kovo 11-osios aktas – iš tarpukario Lietuvos valstybės atkūrimo. Tačiau simptomiška, jog švenčiant Vasario 16-osios šventę dažnai painiojama: ar šiuo aktu Lietuvos valstybė buvo „įkurta“ ar „atkurta“. Pirmuoju atveju problemų iškyla mažiau, nes remiamasi tautų apsisprendimo principu. Antruoju gi iškyla jau minėta santykio su LDK problema.

Kiek ir kokių „Respublikų“ Lietuvos valstybės istorijos raidoje galima suskaičiuoti? Prieš atsakydami į šį klausimą, pirmiausia turėtume bent instrumentiškai apibrėžti, ką vertėtų įvardyti žodžiu „respublika“. Pakaks paprasto paaiškinimo: **Respublika** (lot. *res publica* – visuomeninis reikalas; valstybė): 1) valstybės valdymo forma; 2) pati valstybė. Gana aišku, jog šie sąvokos aspektai yra skirtingi: antruoju atveju siekiama įvardyti kokį nors valstybės raidos etapą, o valstybės valdymo forma yra antraeilis dalykas. Tačiau taip pat akivaizdu ir tai, jog, pvz., imperijos įvardijimas „respublika“ būtų absurdiškas. Pradedant senovės Roma, imperija paprastai įvardijama kaip „imperija“, o respublika – kaip „respublika“, o ne atvirkščiai. Vadinasi, ne kiekviena valstybė ir ne bet koks jos raidos etapas gali būti įvardijamas „respublika“ ar „imperija“. Geru pavyzdžiu čia gali būti Prancūzijos valstybės istorija, kurioje priskaičiuojama tiek imperijų, tiek respublikų⁷.

Lenkijoje „I Respublikos“ terminas pradėtas vartoti XX a. tarpukaryje. Tuometinėje Lietuvoje buvo kitaip. XVI–XVIII a. valstybė įvardijama kaip „LDK“, „Respublika“, „Abiejų Tautų Respublika“, tačiau ne „Pirmoji Respublika“⁸. Pati tarpukario Lietuvos valstybė, atrodo, „I Respublika“ irgi nevadinama – tik „Lietuvos Respublika“, „Lietuvos valstybė“, „Nepriklausoma Lietuva“ ir pan. Galima teigti, jog tarpukaryje schema: I Lietuvos Respublika (iki XVIII a. pab.), II Lietuvos respublika (nuo 1918 m.), dar nebuvo naudojama.

⁷ Išsamiau apie „respubliškumo“ sklaidą žr.: *Republicanism: a shared European heritage*. Ed. by Martin van Gelderen, Quentin Skinner. Cambridge, 2002, vol. 1–2; Coleman, J. *The Concept of the Republic: mythic continuity and real continuity* – www.afsp.msh-paris.fr/activite/diversaisp (prieiga 2005 06 20).

⁸ Šapoka, A. *Lietuvos istorija*. Vilnius, 1989, p. 436.

Kodėl? Atsakymas slypi jau minėtoje tautinio atgimimo situacijoje. Kaip pažymi Raimundas Lopata, keliant Lenkijos ir Lietuvos valstybingumo klausimus, buvo svarstyti ir teisiniai valstybinės restitucijos klausimai. Unijinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės atkūrimo – *restitutio in integrum* principas „reiškė visišką, be išlygų teisinio subjekto nepertraukiamumą ir identifikaciją“⁹. Tačiau jos specifika, be abejo, nelabai buvo ir galėjo būti suvokiama, tad realiai pagal susidariusią demografinę ir kt. sanklodą tai galėjo reikšti Lenkijos valstybės atkūrimą ir lietuvių mažumos statusą¹⁰. Lietuvių veikėjams tokia perspektyva negalėjo būti priimtina. Jie deklaravo dalinę restitucinę programą, atskiros LDK valstybės atkūrimą su sostine Vilniuje; planuota atgaivinti Statutą. Vienu metu tokia platforma buvo derinta su gudais, dėl to LDK planuota padalyti į lietuvių, gudų ir latvių nacionalines dalis (Vilnius turėjo priklausyti lietuviškajai), įvesti dvi oficialias – lietuvių ir gudų kalbas. Taigi LDK paveldą lietuviai buvo pasiruošę dalytis su gudais, bet ne su lenkais. Pasak R. Lopatos, visa tai, „nors ir negatyviai, vis dėlto priminė buvusios unijinės valstybės tradicijų gyvybingumą“. Tačiau apskritai besikeičiant geopolitiniam laukui, kuriam didžiausią įtaką darė Rusija ir Vokietija, krašto ateities perspektyvos 1914–1918 m. lietuvių veikėjų buvo modeliuojamos įvairiai: nuo etnografinės Lietuvos autonomijos, netgi prijungiant Mažąją Lietuvą, ir nepriklausomybės iki unitarinės ar konfederacinės/federacinės (su gudais, latviais, lenkais) LDK nepriklausomybės. Didžiausią problemą kėlė būtent istoriniai ir teisiniai ryšiai su Lenkija ir jų padariniai: „realijos buvo tokios, kad šių ryšių atgaivinimas nebegarantavo pastarajai suvereniteto“¹¹.

Išvada aiški – nuoseklus teisinis lietuvių pretendavimas į LDK galėjo vesti į 1791 m., geriausiu atveju – į 1772 m. situaciją, faktiškai į Lenkijos

⁹ Lopata, R. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. Vilnius, 1996, t. 9, p. 23.

¹⁰ Lopata, R. Antanas Viskantas ir bandymas atkurti LDK. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. Vilnius, 1994, t. 7, p. 334.

¹¹ Lopata, R. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. Vilnius, 1996, t. 9, p. 179.

valstybę, o tai negalėjo būti priimtina. Atskiros LDK atkūrimas teisiškai vargiai ar galėjo būti įgyvendintas – negalima atkurti užsinorėjus demografiškai ir politiškai lietuviškiausios – XIII–XIV a. Lietuvos ar XVIII a. pab. bendros valstybės dalies. Istorikai ir teisiškai galėjo būti atkurta tik iki Rusijos okupacijos egzistavusi valstybė. Tačiau ne tik jos, bet ir atskiros LDK atkūrimas faktiškai būtų reiškęs jau minėtas labai nekokias perspektyvas lietuviams tautiniu atžvilgiu. Svarbu ir tai, jog pretenduoti į Vilnių, nesiejant to su LDK atkūrimu, buvo išties keblu. Taigi teisinė praraja su XVIII a. LDK buvo užprogramuota. Nuosekli orientacija į XVIII a. pab. situaciją to meto realijose – lenkų pozicija, kuri buvo paremta situacija *de facto* ir orientuota daugiau į „pogegužinę“ visuomenę, galėjo nubraukti bet kokias lietuviškojo valstybingumo suformavimo galimybes. Vadinasi, Lietuvos valstybės sukūrimo idėja galėjo būti įgyvendinta tik per daugiau ar mažiau aštrų konfliktą su LDK valstybingumu, koks jis buvo Rusijos okupacijos išvakarėse XVIII a. pab. Tai buvo esminis prieštaravimas, galiausiai atspindėjęs visur, taip pat ir susidarius nepriklausomai Lietuvos valstybei. Dėl to Vasario 16-osios akto deklaracijoje įrašytas žodis „atstatymas“ iš tiesų negalėjo bent ką svaresnio reikšti. Beje, R. Lopata atkreipė dėmesį į tai, jog 1917 m. rugsėjo mėn. Lietuvių konferencija Vilniuje buvo pavedusi Tarybai siekti Lietuvos valstybės „sudarymo“¹². Todėl Mykolas Romeris ir laikė „nepriklausomą Lietuvą (...) valstybe, nutraukusią ryšį su pilietine tradicija ir kuriančią naują tradiciją“, ir teigęs, jog „Lenkijai, pasak jo, perimamumo ryšį daugmaž pavyko išsaugoti“¹³.

Pasak R. Lopatos, „tarpukario metais susiklostę Lietuvos–Lenkijos santykiai bandymus atgaivinti LDK vertė interpretuoti kaip lenkų agentūros intrigas“¹⁴. Autorius nusako pokyčius, kurie įvyko lyginant su XX a.

¹² Lopata, R. Antanas Viskantas ir bandymas atkurti LDK. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. Vilnius, 1994, t. 7, p. 331.

¹³ Laurinavičius, Č. Mykolas Romeris – Lietuvai, arba dar kartą apie Lietuvos pilietinio paveldo problemą. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. Vilnius, 1996, t. 13, p. 120.

¹⁴ Lopata, R. Antanas Viskantas ir bandymas atkurti LDK. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. Vilnius, 1994, t. 7, p. 331.

pradžiai: „tarsi buvo pamiršta, kad A. Dambrauskas, J. Kriaučiūnas platino atsišaukimus apie LDK atstatymą ne tik XIX a. pabaigoje, bet ir 1916 m., o J. Basanavičius tais pačiais metais skelbėsi esąs LDK partijos nariu“¹⁵. Tačiau vertėtų pažymėti, jog tokia pozicija buvo logiška ir atspindėjo pasikeitusią situaciją. Dėl tos pačios priežasties ir lietuvių politinės istorijos tyrėjai daugiau dėmesio skyrė epochai iki XV a. pradžios. Buvo veiksmų, kurie tarpukaryje tarsi sieti su LDK, tačiau realiai veikė priešinga kryptimi, pvz., Vytauto Didžiojo kultas, kuris pagrįstai įvardijamas kaip „vienas fundamentaliausių XX a. lietuvių politinės kultūros reiškinių [...] užmoju bei reikšme lietuvių tautiniam–politiniam identitetui tarpukaryje lygintinas nebent su Vilniui vaduoti sąjūdžiu“¹⁶. Jis faktiškai leido priešinti vieną LDK laikotarpį kitam, identifikuotis su XV a. pradžia, o ne XVIII a. pab.; tarsi kildinti XX a. Lietuvos valstybę iš pagoniškojo laikmečio, įvykdyti savotišką jos perkėlimą (plg. Karolingų imperijos *translatio* VIII a.) laike ir erdvėje. Simptomiška, jog Lietuvoje nebuvo XVIII a. pab. herojaus Tadeušo Kosciuškos kulto kaip Lenkijoje, kurioje iki XX a. 9 deš. pab. jis užėmė vieną iš svarbiausių vietų tautiniame panteone, o jo legenda buvo vienas svarbiausių elementų, konsolidavusių lenkų tautinę sąmonę padalijimų laikotarpyje¹⁷. Pažymėtina, jog apskritai tiek T. Kosciuškos sukilimas, tiek vėlesni XIX a. pirmosios pusės sukilimai lietuvių tautos istorinėje sąmonėje nepaliko jokios ryškesnės žymės. Vadinasi, požiūris į XVIII a. pab. valstybę, netgi kovas už ją, tarpukario Lietuvoje buvo išties skirtingas. Jis primena XIX a. rusų valdžios propaguotą nuostatą, jog „jei LDK bajorija, buvusios valstybės subjektas bei valstybingumo tradicijos saugotoja, nepriklauso lietuviams, tai apskritai jokio valstybingumo paveldėtojų, nėra“¹⁸. Vis tik

¹⁵ *Ten pat.*

¹⁶ Viliūnas, G. Vytauto Didžiojo kultas tarpukario Lietuvoje. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. Vilnius, 2001, t. 17, p. 68–103.

¹⁷ Miciniška, M. Kult Tadeusza Kościuszki i jego rola dla utrzymania świadomości narodowej polaków w XIX–XX wieku. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. Vilnius, 2001, t. 17, p. 43–55.

¹⁸ Lopata, R. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. Vilnius, 1996, t. 9, p. 25.

būta labai nuoseklių LDK atkūrimo šalininkų, vienas jų – kunigas Antanas Viskantas¹⁹, siekęs sujungti Lietuvos žemes, priklausiusias jai nuo Mindaugo laikų iki 1795 m. Iš 1928 m. interviu aiškėja, jog jis pasisakė už kantoninę Lietuvos valstybę su valstybinėmis lietuvių, lenkų ir gudų kalbomis²⁰.

„I Respublikos“ konceptas negalėjo būti vartojamas sovietinėje istoriografijoje, kuri kaip tik akcentavo diskontinuitetą lietuvių tautos, Lietuvos valstybės raidoje. Taigi dviejų Respublikų schema turėjo atsirasti po Kovo 11-osios akto. Kol kas nepavyko tiksliai nustatyti, kuomet pirmą kartą buvo pavartota ši schema, kas yra jos autorius. O gal autorius buvo „liaudis“, kitaip tariant, galbūt ji spontaniškai susiformavo tam tikruose politinio elito ir jam artimų istorikų sluoksniuose? Šiaip ar taip, šiuolaikinėje Lietuvoje daugiausia skaičiuotos dvi, o ne trys Respublikos, kaip yra ir panašią istorinės raidos kelią pergyvenusioje kaimyninėje Lenkijoje (plg. „Pierwsza“, „Druga“, „Trzecia Rzeczpospolita“). [domu, jog naujausiuose Lenkijos prezidento rinkimuose juos laimėjęs Lechas Kaczyński iškėlė „Ketvirtosios Respublikos“ („Czwarta Rzeczpospolita“) idėją, taip siekdamas pabrėžti būtinybę kurti naujos socialinės kokybės valstybę. Šioje koncepcijoje vietos respublikškumui faktiškai nėra. Taigi lenkai – tiek politikai, tiek istorikai, tą patį istorinį laikotarpį ir toje pat bendroje valstybėje su Lietuva (XVI – XVIII a.) įvardija kaip Pirmąją Respubliką. Lietuvių istorikai ir politikai nekvestionuoja Lenkijos Respublikų numeracijos ir ją naudoja.

Šiaip pakankamai ilgai XX a. lietuviškoje istorinėje ir kitoje raštijoje XVI–XVIII a. lenkų lietuvių valstybė buvo įvardijama kaip „Žečpospolita“, taigi pasitelkus lenkiško žodžio „Rzeczpospolita“ transliteraciją, nelabai gilinantis į žodžio reikšmę. Labiau norėta pabrėžti, kad tai ne „mūsų“, o lenkiška valstybė, o pasitelkus žodį „šlėkta“ – akcentuoti dar vieną jos svetimumo aspektą – „bajoriškumą“. Todėl nenorėta žodžio tiesiog išversti – „Respublika“, o jeigu tiksliau – „Abiejų Tau-

¹⁹ Lopata, R. Antanas Viskantas ir bandymas atkurti LDK. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. Vilnius, 1994, t. 7, p. 331–340.

²⁰ *Ten pat*, p. 340.

tų Respublika“ (lenk. „Rzeczpospolita Obojga Narodów“). Jeigu jau kalbėtume apie „Rzeczpospolitą“, tai lenkų kalbininkai ar istorikai jos reikšmės atskirai, atrodo, nenagrinėjo. Pirmieji konstatuoja, jog lenkų kalboje tai: 1) tradicinis Lenkijos valstybės pavadinimas, vartojamas nuo XV a. pab., 2) respublikoniška valstybė²¹. Nurodoma, jog „państwo“ kaip valstybės ar valstybiškumo terminas yra palyginti naujas – iš XIX a.²² Kaip žinoma, „pan“ terminu LDK laikais buvo įvardijamas „kaštelionas“, o „państwo“ – kaštelionija. Pačiai gi respublikai lenkų kalboje yra dar žodis „republika“, tad Lenkijos valstybė ir yra įvardijama dvejopai: kaip „Republika Polska“ ir „Rzeczpospolita Polska“. Antrasis pavadinimas daugiau nurodo į „Lenkijos valstybę“. To nepastebima mūsųose, kuomet, pvz., „Trzecia Rzeczpospolita“ nuosekliai verčiama kaip „Trečioji Respublika“, o ne „Trečioji valstybė“. Pažymėtina, jog ir Lenkijoje sovietinis laikotarpis dėl ideologinių motyvų yra peršokamas ir nenumeruojamas.

Pastaruju metu „Abiejų Tautų Respublikos“ terminas tvirtai prigijo ne tik lietuvių istoriografijoje, bet jis dar nepasiekia platesnių visuomenės sluoksnių, edukacijos bei valstybinių įstaigų. Tačiau padarius išvadą, jog reikia kalbėti apie dviejų valstybių sąjungą, konfederaciją, „Abiejų Tautų Respubliką“, atrodo, netoli iki „Pirmosios Lietuvos Respublikos“. Kaip žinoma, ta aplinkybė, kad XVI–XVIII a. Abiejų Tautų Respublikoje buvo monarchas, valstybinės santvarkos „respublikiškumo“ nepaneigia. Toks požiūris nėra išimtinis. Jau priėjus prie šios išvados į rankas pateko dar 1982 m. paskelbtas prof. Edvardo Gudavičiaus straipsnis „Żeczpospolita ir Respublika“. Jame padaryta išvada, jog „terminas *republika* ir turinui, ir forma atitinka Lenkijos–Lietuvos valstybės esmę, nors jo ir negalime pavadinti idealium. [jį, matyt, reikia žiūrėti kaip į mažiausią blogį, siekiant

²¹ *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Warszawa, 2003, t. 3, s. 1113.

²² Długosz-Kurczabowa, K. *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa, 2003, s. 393. Lietuvių kalbininkai tepriededa – Lenkijos Lietuvos valstybės, plg. Vaitkevičiūtė, V. *Didysis lenkų–lietuvių kalbų žodynas*, Vilnius, 2003, t. pol-ž, p. 249.

griežtos terminų precizijos²³. Šitoks supratimas jau patenka ir į vadovėlius. Antai jau ir Bronius Makauskas apie 1572–1795 m. laikotarpį sako, jog teoriškai reikėtų vadinti „monarchine respublika, o ne konstitucine monarchija“²⁴. Tai, jog visiškai įmanu formalią monarchiją įvardyti kaip luominę „republiką“, rodo daugelis vėlyvųjų viduramžių ir ankstyvųjų naujųjų laikų teisininkų darbų²⁵. Pažymėtina ir tai, jog LDK bajorija suprato save kaip „republiką“, kaip politinę bendriją. Pasak Dariaus Kuolio, šitokia samprata pasitaiko jau Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro aktuose. Bajorija jau tūsi gyvenanti „republikoje“²⁶. XVI–XVIII a. laikotarpio įvardijimas „I Lietuvos Respublika“ principinių abejonių nekelia. Neturėtų trikdyti ir tuo laikotarpiu tolydžio menkėjantis Lietuvos valstybingumas, kuris vis tik formaliai išliko iki pat paskutiniojo Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimo. Lietuva nebuvo įjungta į Lenkijos sudėtį, taigi ir negalėjo formaliai priklausyti „I Lenkijos Respublikai“. Abi valstybės tesudarė „Abiejų Tautų Respubliką“, kuri pagal Liublino unijos dvasią gali būti padalyta tiek į Lenkijos, tiek į Lietuvos Respublikas.

Tačiau tiek lenkiškos, tiek eventualiai lietuviškos „I Respublikos sampratos“ silpnoji vieta yra tai, jog ji neintegruoja ankstesnių, iš esmės „monarchinių“ valstybių raidos laikotarpių. Be abejo, schemas neprivalo būti universalios. Ypač Mieško I ir Mindaugo laikų valstybių atveju keistai skambėtų „respublikos“ terminas. Įdomu, jog lenkiška politinė istorinė tradicija ir čia problemos nemato, nors akivaizdu, jog „I Respublikos“ datavimas nuo XV a. vidurio ar XVI a. pradžios ir jos atsiradimo siejimas su bajoriškos demokratijos išvirtinimu taip pat aplenkia kelis šimtus valstybingumo raidos metų. Tokiu atveju universalesnis galėtų būti „respublikos“ termino pakeitimas „valstybės“ terminu. Tuomet galėtume

²³ Gudavičius, E. *Žečpospolita ir Respublika. Lietuvos istorijos metraštis: 1981 metai*. Vilnius, 1982, p. 100–104.

²⁴ Makauskas, B. *Lietuvos istorija*. Kaunas, 2000, p. 135.

²⁵ Žr. Martino van Geldereno, Janeto Colemano, Edvardo Gudavičiaus darbus. Pastarasis nurodo, jog tai, kad Olandija formaliai išliko monarchija, o Venecijos dožas vadinosi hercogu, jų monarchijomis nepadarė.

²⁶ Dėkoju už šį pastebėjimą dr. D. Kuoliui.

skaičiuoti tris Lietuvos, taigi ir Lenkijos, valstybes, išvengti prasminio angažuotumo. Lietuvos atveju tai būtų ypač optimalus sprendimas, nes būtų integruota XIII–XV a. lietuviško valstybingumo tradicija, o taip pat išvengta „respublikos“ termino dviprasmiškumo.

Konstitucinės teisės specialistai teigia, jog valstybės valdymo formos požiūriu taip vadinamoji „Pirmoji Lietuvos Respublika“ negali būti datuojama 1918–1940 m., nes po 1926 m. perversmo valstybė nebebuvo „respublika“. Gediminas Mesonis pažymi, jog 1918–1926 m. Lietuvoje buvo demokratinis politinis režimas, o valstybės valdymo forma buvo parlamentinė respublika. Tačiau, pasak jo, „1926–1940 m. politinio režimo laikotarpiu egzistavusios valdymo formos negalima priskirti nė vienai iš demokratiškos valdymo formų rūšių, nors prezidentinei valdymo formai būdingų elementų galima pastebėti“²⁷. Apskritai yra žinoma, jog netgi autoritariniai ir panašūs režimai yra linkę įvardyti save kaip „respublika“. Tai, jog iš lenkiškos bei lietuviškos „respublikinės“ numeracijos iškrenta „Lenkijos Liaudies Demokratinė Respublika“ ir „Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika“, dar kartą paliudija, kad ne „respublikškumas“, ne valdymo forma čia yra svarbiausia – kažin ar galima būtų pagrįsti, jog 1938 m. Lietuvos Respublika šiuo požiūriu iš esmės skiriasi nuo Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos 1988 m. (nekalbu apie visiškai kitokį jų valstybingumą). Kaip jau minėta, neįtraukiant sovietinių laikotarpių į minėtą numeraciją norima pabrėžti būtent šių šalių „nevalstybiškumą“ tuo metu.

Vadinasi, įvardijant Pirmąją Lietuvos Respubliką (1918–1940 m.), kartu yra remiamasi abiem „respublikškumo“ kriterijais: valdymo formos ir valstybės kaip tokios. Tokia pozicija, jeigu ji bent kiek yra reflektuota, išties sunkiai atlaiko kritiką. Taip vadinamosios „Pirmosios Lietuvos Respublikos“ įvardijimas atsirado ne tiek dėl tarpukario Lietuvos „respublikškumo“ kaip tokio, o tiesiog siekiant įvardyti ją kaip „pirmąją Lietuvos valstybę“, kaip pirmąją šiuolaikinę Lietuvos valstybę. Tačiau ko vertas

²⁷ Mesonis, G. *Valstybės valdymo forma konstitucinėje teisėje: Lietuvos Respublika Vidurio ir Rytų Europos kontekste*. Vilnius, 2003, p. 181.

„šiuolaikiškumo“, „modernumo“ kultas istorinės sąmonės kontekste, gan nedviprasmiškai parodė daugelis postmodernizmo autorių. Juolab kad mūsų atveju galima stebėti gan akrobatišką šuolį – nuo pagoniškos iki šiuolaikinės valstybės.

Visa tai liudija, kad nors atskirais atvejais – dėl valdovų rūmų, Vyčio ar Lietuvos Metrikos, pagaliau lotyniškos literatūros sutinkame, kad XVI–XVIII a. valstybė buvo mūsų valstybė, tačiau pasąmonėje vis dar giliai glūdi Simono Daukanto laikų archetipas – „ne mūsų“, „svetima“. Tuomet logiškai artimesnis tampa XIII a., o ne XVIII a. Prie panašios išvados priėjo Alvydas Nikžentaitis, pastebėjęs, jog „politikos lygmenyje Respublikos istorija ir toliau lieka ne sava. Apie tai liudija ir tas faktas, jog 1791 m. gegužės 3 Konstitucijos paskelbimo data dar iki šiol Lietuvoje neįteisinta kaip valstybinė šventė“²⁸. Tačiau vertėtų pagalvoti, ar politiniame, tautiniame, pagaliau ir istoriniame naratyve įmanomas kitoks požiūris į XVIII a. pab. įvykius, ar jis būtų logiškas. Kaip valstybinę šventę įteisinus Konstitucijos paskelbimą, kuris reiškė lietuviško valstybingumo pabaigą, valstybės mastu būtų švenčiamas kadais egzistavusios valstybės sunykimas. Kažin ar tai nusvertų teisės akto reikšmę valstybės modernizacijai. Simptomiškas yra siekis įrodinėti, jog Gegužės 3 d. konstitucija Lietuvoje buvo sutikta skeptiškai, jai nepritaikiama. Regis, tai tas pats nenoras susitaikyti su objektyviais XVIII a. pab. politiniais tautiniais procesais, kurie reiškė lenkiškumo persvarą prieš lietuviškumą ir nekokiais perspektyvas tiek lietuviškam valstybingumui, tiek etnosui.

Tai, jog lietuvių sąmonėje mažokai atsirado vietos LDK tiek tarpukariu, tiek ir dabar, liudija objektyviaus, netgi teisiško valstybingumo „kontinuiteto“ (žymi proceso, reiškinio nenutrūkstumą laiko ar erdvės atžvilgiu, tolydumą) pralaimėjimą „diskontinuitetui“ (atvirksčiai – žymi proceso, reiškinio nutrūkstumą, netolydumą) bei tai reflektuojantį istorinės sąmonės aspektą. Tačiau faktiškai „Pirmosios Respublikos“ statuso nepripažinimas

²⁸ Nikžentaitis, A. Jak można podzielić wspólną historię? Historia Rzeczypospolitej Obojga Narodów i dzieje Polski w historiografii i świadomości litwinów. *Biuletyn Historii Pogranicza*. 2004, Nr. 5, s. 55–61.

objektyviai reiškia „Pirmosios Lietuvos valstybės“ nepripažinimą ir lietuviškojo valstybingumo datavimą XX a. pradžia. Istorinėje sąmonėje išties strategišką vietą užima XIII–XV a. pradžios Lietuva, kuri yra priešinama vėlesnei – XVI–XVIII a. Lietuvai. Tai signalizuoja, jog, kaip ir reikėjo tikėtis, lietuviška kolektyvinė atmintis yra pakankamai ambivalentiška, selektyvi, joje tarpsta daugelis priešingų mentalinių ir ideologinių kategorijų, tam tikra prasme galima konstatuoti sumaištį joje.

Be abejojimo, „respublikinis“ klausimas yra ne vienintelis galimas lietuviško valstybingumo tęstinumo ir pertrūkių, jų transformacijų istorinėje atmintyje, tradicijoje analizės būdas. Daugmaž iš tokios pat kategorijos reiškinių yra daug su lietuviškojo valstybingumo tradicija susijusių terminų, kaip antai tokių institucijų kaip Seimas, Vyriausybė ar vietos – miesto ir kaimo savivalda, kaita. Iš pirmo žvilgsnio siauras terminijos klausimas rodo, kaip žvelgiama į atskirus valstybingumo laikotarpius, kiek „savais“ vieni ar kiti terminai yra laikomi, pagaliau, kiek jie yra „gerbiami“. Taip keliant klausimą tampa aišku, kad, sakykime, kai kurių istorikų siūlymas nuo lenkiškos kilmės „maršalkos“ termino grįžti prie lotyniškojo „maršalo“, taip pat nėra tik istorinės terminijos klausimas.

Akivaizdu, kad I Lietuvos Respublika (XVI–XVIII a.) (taip siūlyčiau vadinti) gan objektyviai mūsų istorinėje atmintyje – tiek kolektyvinėje, tiek grupinėje, tiek individualioje – labai „skysta“. XXI a. pradžios lietuvių visuomenę nuo jos skiria net keli epochinio masto kataklizmai, valstybiniai, socialiniai ir tautiniai lūžiai. Istorinės atminties kontekste verta pastebėti, jog retas kuris visuomenės narys techniškai – genealogiškai, juo labiau pasakojimais, gali nutiesti tiltą iki XVIII a. pab.

Išvados

I. Po Kovo 11-osios palaiapsniui paplitęs ir valstybiškai sankcionuotas dviejų Lietuvos Respublikų išskyrimas Lietuvos valstybės raidoje (*I Respublika (1918–1940 m.)*, *II Respublika (1990–2005 m.)*) yra ne

ties teisinė, kiek ideologinė konstrukcija, įvardijanti ne tiek valstybės valdymo formas, kiek pilnaverčio valstybingumo etapus. Šios schemas genėzė atsiskleidžia prieštaringo XX a. lietuviškojo politinio istorinio naratyvo kontekste.

2. *Dvi Respublikos* akcentuoja dabartinės Lietuvos valstybės diskontinuitetą ir šiuolaikiškumą. Dėl objektyviai „silpno santykio“ su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste, šioje scheme, priešingai nei Lenkijoje, laikotarpiai iki XVIII a. pabaigos joje nelieka vietos, nors svarbiausi konstituciniai valstybės aktai teigia priešingai – pažymi valstybingumo, teisės tradicijų tęstinumą ir perimamumą. Teisinių, politinių ir istorinių diskursų disharmonija rodo, jog tiek tarpukario, tiek šiuolaikinė lietuviška istorinė sąmonė dėl objektyvių priežasčių šiuo aspektu yra ambivalentiška ir selektyvi.

3. *Trijų Respublikų* schema – *I Respublika (iki XVIII a. pab.)*, *II Respublika (1918–1940 m.)*, *III Respublika (1990–2005 m.)* būtų tikslesnė, tačiau, kaip ir Lenkijoje, sunku išvengti dviprasmybių nustatant *I Respublikos* pradžią – tektų paradoksaliai sieti ją su valstybės pradžia (XIII a.), ar ne mažiau paradoksaliai – su luominio parlamentinio režimo pradžia (XVI a. pr.). Vis dėlto trilypė schema, analogiška lenkiškai – ji datuojama pagal parlamentarizmo pradžią, būtų istoriškai tikslesnė ir konstruktyvesnė. Ją galima naudoti tiek valstybės valdymo formos (plg. E. Gudavičiaus teiginius dėl XVI–XVIII a. Lenkijos ir Lietuvos valstybės „respublikškumo“), tiek etapo atžvilgiais.

4. Dėl vienokio ar kitokio pažeidžiamumo, ypač „Respublikos“, priešingai nei „Rzeczpospolita“, prasminio siaurumo, galima būtų apskritai atsisakyti „respublikinės schemas“ – tiek dvilypės, tiek trilypės, ir pakeisti ją prasmiskai neutralėse bei universalesnėse, lietuviškojo valstybingumo epochas geriau atspindinčia triada: *Pirmoji Lietuvos valstybė (XIII–XVIII a.)*, *Antroji Lietuvos valstybė (1918–1940 m.)*, *Trečioji Lietuvos valstybė (1990–2005 m.)*.

5. Būtų gerai, jeigu į Lietuvos valstybės tęstinumo problematiką daugiau dėmesio nei iki šiol skirtų ne tik istorikai, bet ir teisininkai bei politologai. Ji turėtų būti aktuali ir Lietuvos politiniam elitui.

HOW MANY “REPUBLICS” WERE THERE IN LITHUANIA? THE STATE CONTINUITY PROBLEM IN THE POLITICAL HISTORIC SYMBOLISM

AIVAS RAGAUSKAS

Summary

Keywords: the Lithuanian Republic; the Lithuanian state; continuity; discontinuity; political historic symbolism; the Great Duchy of Lithuania; 20th century.

The article presents an analysis of the gradual and state-sanctioned separation of the two Lithuanian Republics (Republic I in 1918 to 1940 and Republic II in 1990 to 2005) in the evolution of the, based on the Lithuanian political historic discourse. The author notes that it deals more with a legal rather than ideological construction, and this helps to identify the phases of a full-fledged statehood rather than the forms of the rule of the nation. The genesis of this scheme unfolds in the light of a controversial political historic narrative of the 20th century. The author underlines that the Two Republics pinpoint to discontinuity and modernity of the Lithuanian state today. Due to an objectively “weak links” with the Great Duchy of Lithuania, there is no place left in this scheme, unlike in Poland, for the period until the end of the 18th century, although the key constitutional acts of the

state maintain the opposite thing: they emphasize the continuity and succession of the tradition of the statehood and law. Such disharmony of legal, political and historic discourse shows that the Lithuanian historic consciousness both in the period between two wars and today is, because of objective reasons, ambivalent and selective.

In the opinion of the author, the scheme of the Three Republics – Republic I (by the end of the 18th century), Republic II (1918 to 1940), and Republic III (1990 to 2005) could be more rigorous, but, like in Poland, the ambiguities can hardly be avoided when determining the beginning of Republic I – we would have to relate it, although it may look quite paradoxical, with the beginning of the monarchy in the 13th century or, which would look less paradoxical, with the beginning of the regime of estates-based parliamentarian-

ism in the beginning of the 16th century. However, such a triple scheme, which is similar to the Polish one (it dates back to the outset of the parliamentarianism), would be more accurate and productive from historic point of view. It therefore can be used both with regard to the forms of the rule of the nation (based on the propositions by E. Gudavičius concerning the things which made the Poland-Lithuanian state the “republic”), and the phases of the statehood.

And finally, the author concludes that because of some sort of vulnerability, especially when it comes up to the Lithuanian word “Respublika”, the meaning of which unlike to its Polish

counterpart – Rzeczpospolita – is considerably wider, the “republican scheme” could be dropped off, both the double and triple ones, and replaced by The First Lithuanian state (the 13th to 16th centuries), the Second Lithuanian state (1918 to 1940), and the Third Lithuanian state (1990 to 2005), the triad, which would be more neutral and universal from the point of view of the meaning and would better reflect the epochs of the statehood. The author suggests that the continuity problems related to the Lithuanian state should be given more attention not only by historians, but legal experts, political analysts and the Lithuanian political elite.

Įteikta 2006 m. vasario 13 d.